

Religionsfrihed, værdifællesskab og dialog

af Lissi Rasmussen

Trykt i "Visioner for religionsfrihed, demokrati og etnisk ligestilling". Nævnet for Etnisk Ligestilling, København 1999.

Religionsfrihed bør ikke blot indebære frihed *fra* tvang, diskrimination etc., men også frihed og forpligtelse *til* positivt at bidrage til samfundets udvikling. Religionsfrihed er ikke blot en *rettighedsdiskurs*, men også en *bidragsdiskurs*. Derfor må den inkludere lige muligheder (og lige forpligtelse) for religionerne til at bidrage til et værdifællesskab, en fælles omgangsform, som flest mulige kan være enige om, selv om de i øvrigt er uenige og bekender sig til forskellige livssyn og religiøse dogmer.

Et sådant fællesskab kan ikke udvikles ovenfra, gennem social eller politisk tvang, men kun i dialogisk form, dvs. gennem samtalen. For at religionsfriheden kan praktiseres i sin fulde konsekvens, er dialogen mellem mennesker med forskellig tro, forskelligt livssyn nødvendig, ja en forpligtelse. Omvendt forudsætter en ligeværdig dialog – hvor ingen har patent på sandheden, og alle kan komme til orde på egne præmisser – religionsfrihed og ligestillede vilkår. Dialogen sætter religionsfriheden på prøve.

Debatten om formel religionsfrihed er således ikke det vigtigste i dette bidrag, men derimod spørgsmålet: Hvilket socialt og folkeligt rum vil vi give religionsfriheden i et flerkulturelt Danmark?

Religionsfrihed og værdifællesskab

På engelsk har religionsfrihed to oversættelsesmuligheder, nemlig "*religious freedom*" og "*religious liberty*". Den sidste betegner mere specifikt den politiske og juridiske betydning af religionsfriheden, som den er fastslået af lovmæssige institutioner og internationale organisationer, mens den første er bredere og indikerer retten til at *gøre* visse ting, ikke at være begrænset. "Liberty" er altså mere passivt det, der *gøres* ved en, mens "freedom" har en mere aktiv betydning af noget, som man modtager, eller som man selv opnår. Det er denne sidste betydning, som søges understreget her. Religionsfrihedsbegrebet kan ikke blot defineres negativt og passivt som fravær af tvang eller begrænsning, men må også defineres positivt og aktivt som muligheden for at *gøre* og *være* af værdi og betydning, og derigennem finde sin identitet, finde sig selv i samfundet og i forhold til sin egen tro og tradition. Alle må kunne føle sig som værdifulde medlemmer af samfundet.

Dermed er religionsfrihed og værdifællesskab tæt forbundne. Et værdifællesskab kan ikke udvikles, hvis ikke hver enkelt kan fremtræde med sin religiøse og kulturelle egenart og dermed også få plads til sin religions- og kulturbetingede etik, vel at mærke i det omfang denne etik kommer til udtryk i respekt og medansvar for den fælles samfundsmæssige ramme i Danmark.

Mellemmenneskeligt samkvem forudsætter en vis fælles etik. Samtidig er fælles regler og værdier nødvendig baggrund for personlig frihed, også for religionsfrihed. Når mange livsformer skal sameksistere, må der være en balance mellem bundetheden af fælles regler og overordnede værdinormer og friheden til at leve efter egne traditioner, mellem krav om lighed og ret til forskellighed.

Men i det danske samfund er værdier og moral ikke længere givet med traditionen, men er rene privatsager. De er ikke noget, man gentager, men noget, man selv skaber eller vælger. Man vælger selv det, der falder i ens smag fra hele spektret og komponerer sine egne livssynsalternativer. Men begrundelsen for valget, den indre sammenhæng mangler.

Derved er enigheden om fortolkninger opløst. Fælles værdier og regler har mistet deres identitetsgivende funktion, og der er opstået et tomrum og et krav om, ja næsten en panik efter etik – et grundlag at orientere sig ud fra. Mange føler behov for at markere det specielle og suspendere det almene. Man er bange for, at tro og traditioner og kulturer skal forsvinde i det store fællesskab, samtidig med at man efterspørger sammenhæng og mening og søger at gribe tilbage til det, der var fælles og søge tryghed i det. Samtidig er der en øget bevidsthed om fælles historiske rødder og en fornyet opmærksomhed omkring den kristne arvs betydning for kultur og samfundsliv i Danmark.

Der er således ikke længere tale om en enhedskulturel situation – med kristendommen som samlende basis. Sekularisering har ført til pluralisme og/eller nihilisme. Den religion, som tidligere var traditionsbærende, integrerende og samlende, må tåle konkurrence fra sekulære alternativer og fra andre religioner. Der er ikke længere et fælles forhold til, hvad sandhed er. Samfundets pluralistiske værdier giver enhver mulighed for at følge sin egen sandhed og kræver, at ingen sandhed kommer i vejen for andres måde at følge deres sandhed.

Samtidig er der opstået selvstændige værdisfærer (kunstens, moralens, videnskabens etc.) ved siden af religionens sfære samt en selvstændiggørelse af de forskellige samfundssektorer (politikens, økonomiens, retsvæsenets, uddannelsessystemets etc.). Hver sektor eller sfære udvikler sine egne normsæt – nogle mere sekulariserede end andre.

I denne situation er et værdifællesskab nødvendigt - et fællesskab der kan skabe en fundamental solidaritet, et fælles fodslag og være forpligtende på tværs af forskellige religioner og livssyn. Dette fællesskab handler om, hvorledes vi kan leve godt sammen med forskelle, indenfor rammer, som de fleste kan acceptere. Det handler om at tydeliggøre de fælles værdier, finde en ”*overlappende konsensus*” om nogle helt grundlæggende forpligtelser, som alle må tage på sig, på tværs af forskellige opdelinger, at formulere nogle etiske værdier, som flest muligt i det flerkulturelle fællesskab kan samles om.¹ Emnerne kan være udfordringer, som er knyttet til vort fælles liv fra vugge til grav – børn, familie, mænds og kvinders rettigheder, miljø, bioteknologi osv. Hvilke fælles værdier ønsker vi lagt til grund for samfundsinstitutioner og lovgivning? Hvad kan vi leve med, og hvad kan vi ikke leve med? Hvilke idealer skal være retningsgivende for fællesskabet? Hvor langt kan vi komme i retning af at formulere samlende værdier på tværs af religion og forskelligt livssyn?

Det er også af samfundsmæssig interesse at få klarlagt, hvilken etik og moral de forskellige religioner bidrager med i vort samfund. Det er vigtigt, at der er et værdifællesskab, som staten – sociale ordninger, lovgivning, politisk økonomi etc. - kan knytte til ved, og som kan danne grundlag for samfundsfællesskabet. Erfaringer fra lande i Afrika, Mellemøsten og Østen med lang tradition for flerreligiøs sameksistens viser, hvor vigtigt det er at kunne definere værdigrundlaget for samfundsinstitutionerne så bredt og inkluderende som muligt. De voksende flerkulturelle og flerreligiøse indslag bør ikke føre til øget værdiforvirring og øgede værdikonflikter, i hvert tilfælde ikke på det grundlæggende plan, selv om det ofte er værdiuenighed, som observeres i samfundsdebatten. I en situation, hvor samfundet præges af værdiusikkerhed, kan og bør religionens fælles etiske grundlag og religiøse motivering snarere styrke etikkens stilling i samfundet og bidrage til fællesskab omkring grundlæggende normer og værdier, så der skabes et værdivitalt samfund. Dermed kan også værdiforvirrede samfundsborgere blive mere bevidste om, hvilke værdier de selv anser for væsentlige.

Værdifællesskab i et flerkulturelt samfund

Behovet for og ønsket om værdifællesskab er en naturlig konsekvens af en flerkulturel tænkning, hvor det handler om, hvilke værdier man deler eller ønsker at dele med hinanden. Et flerkulturelt samfund kræver, at man tager stilling, diskuterer og vurderer,

¹ En form for ægte enighed på basis af ægte uenighed kalder filosoffer for ”overlappende konsensus”, f.eks. John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass. 1997.

hvad man selv ønsker at medvirke og bidrage til. Det gælder om at leve sådan, at man tager hensyn til hele fællesskabet – det fællesskab, hvor retten til religionsfrihed stilles som et krav. Men kun hvor alle føler sig som respekterede og værdifulde aktører, kan dette krav opfyldes.

I det danske samfund er der en tendens til at essentialisere kulturforskelle. Værdiforskelle ligestilles med kulturelle forskelle, og socioøkonomisk og politisk betingede uligheder omfortolkes til kulturforskelle, som opfattes som roden til alt ondt. Kultur opfattes statisk som en homogen, afgrænset størrelse – et bundet sæt af traditioner og værdier, som videreføres fra generation til generation, uanset hvilken kontekst disse generationer befinder sig i. Denne kulturopfattelse gør sig også gældende i mediernes fremstilling af de etniske minoriteter.

Man kan næsten tale om en *kulturel fundamentalisme*, der gør kulturelle forskelle til absolutte skel mellem mennesker og legitimerer den opfattelse, at andre kulturer er fjendtlige overfor og uforenelige med ens egen og derfor må ekskluderes eller opgives. Dermed udelukkes forandringer og enkeltindviders rettigheder og muligheder for at danne egne udgaver af hybridkultur. Mennesker med etnisk minoritetsbaggrund optræder sjældent som aktive, evnedygtige personer, som selvstændige individer, der har noget at skulle have sagt.

Den pluralistiske, flerkulturelle tænkning bygger derimod på et *dynamisk kulturbegreb*, hvor kultur ses som en *proces*, der bliver til i samspillet, kommunikationen mellem mennesker. Samtidig betragtes kulturforskelle ikke i første række som et problem, som konfliktskabende, men som udviklende for sameksistensen og mødet mellem mennesker. Det, der er anderledes, opfattes som en ressource og inspiration, og ikke blot som noget, der skal gøres noget ved. Den voksende grad af globalisering, den menneskelige interaktion på alle planer, kulturers afsmitning på hinanden må føre til et opgør med den statiske kulturopfattelse. Mennesker påvirker bestandigt hinanden, hvorved normer ændres, og nye udvikles. Kulturel og religiøs identitet er i stadig forandring - under påvirkning af nye processer og relationer.

En procesorienteret kulturopfattelse, en flerkulturel tænkning medfører et krav, en forpligtelse for alle samfundsborgere til at medvirke på alle niveauer, selv om det ikke er i lige stort omfang eller på samme måde. Alle må opleve Danmark som et hjem, til hvis eksistens og velfærd man må bidrage. Ellers kan udstødelse og marginalisering blive grobund for kulturel og religiøs absolutisme. Kun som respekterede aktører, og ikke marginaliserede tilskuere kan vi finde frem til et inkluderende værdigrundlag for vort

samfund, en inkluderende kulturdialog – i lokalmiljø og på nationalt plan – som kan omdanne udstødelse til samspil, hvor konflikter tjener udviklingen af et vist fælles værdigrundlag.

Religionernes fælles etik

Foreligger der en etik fælles for de forskellige religioner – en etik, der kan danne grundlag for eller bidrage til et værdifællesskab? Bør værdifællesskabet ikke blot være humant forankret? Til besvarelse af disse spørgsmål vil jeg skele lidt til de forsøg, der er gjort på globalt plan, på at formulere en fællesskabsetik.

Det vigtigste forsøg er etableringen af det såkaldte Religionsparlament i Chicago i 1993, hvor 250 religiøse ledere skrev under på et dokument, ”*Declaration Toward a Global Ethic*” om en verdensomspændende etik. Det øverste princip i dokumentet er, at ethvert menneske har krav på en human behandling. Indenfor alle verdens religioner findes en grundlæggende respekt for menneskets værdighed og rettigheder. Dernæst nævnes ”den gyldne regel”, som positivt lyder: ”Det du vil at andre skal gøre mod dig, skal du også gøre mod dem” – en regel, som findes i alle religioner og livssyn. Til opfyldelse af disse principper foreslås fire direktiver, som kan indgå i en global etik: Alle kulturer bør stræbe efter at kendetegnes ved 1) ikke-vold og respekt for livet, 2) solidaritet og retfærdig økonomisk verdensorden, 3) tolerance og et liv i sandfærdighed, 4) lige rettigheder og fællesskaber for mænd og kvinder.²

Dokumentet går videre og opfordrer de forskellige religioner til at formulere og eventuelt nyformulere deres egen, specifikke etik, til at knytte den etiske tænkning til de dybere spørgsmål og værdier, som religionerne sætter ord på. Det kan være fænomener som livets mening, lidelse, skyld, tilgivelse, vilje til afkald, hengivenhed, livsglæde. Derigennem kan den globale etik blive uddybet og beriget.

Den schweiziske, katolske teolog Hans Küng skrev udkastet til erklæringen og har i særlig grad gjort sig til talsmand for et global etik, et ”projekt verdensetos” som et nødvendigt grundlag for national og global politik. Med global etik mener Küng en fundamental konsensus om bindende værdier, urokkelige normer og personlige holdninger, som kan accepteres af mennesker fra alle religioner, og også af ikke-troende. Et moderne demokrati kan ikke fungere uden en minimal konsensus – en konsensus, der bestandigt må udvikles og afprøves i dialog.

² jvf. Hans Küng og Karl-Josef Kusche (red.), *A Global Ethic: The Declaration of the Parliament of the World's Religions*. London 1993.

Ifølge Küng er en global etik både nødvendig og mulig. Ja, menneskeheden kan ikke overleve uden. Og religionerne kan give et afgørende bidrag til udformningen af en sådan etik. Da de traditionelle ideologier er døde, må verdensreligionerne tilbyde det livsanskuelses-mæssige grundlag for en gennemreflekteret universel etik for menneskehedens overlevelse.

Küng går dog ikke ind for en enhedsreligion eller enhedsideologi, men skelner i sit projekt skarpt mellem religion og etik. Hans universalisme ligger på det etiske plan, mens motivationen kan være religiøs og dermed også forskellig. Den globale etik er således ikke eksplicit religiøst funderet. Derfor må samtalen koncentrerer omkring de etiske, fællesmenneskelige spørgsmål, som alle religioner står overfor. Udgangspunktet er at erkende, at vi lever på samme jord – en jord, som er truet af kriser og problemer, der kun kan finde løsninger, hvis mennesker samarbejder på tværs af nationale og trosmæssige skel. Ifølge Küng er en global orden ikke mulig uden en global etik. Samtidig kan der ikke skabes verdensfred uden religionsfred. Og religionsfred forudsætter religionsdialog. Küng er således bevidst om, at religionerne indeholder både et freds- og konfliktpotentiale.

Religion og etik

For Küng er religion nødvendig for etikken, fordi den er i stand til utvetydigt at begrunde normers og værdiers absolutthed. Samtidig udgør religionen en omfattende fortolkningshorisont for al menneskelig livserfaring og tjener til at give motivation for at handle etisk ansvarligt. Religion kan desuden give mulighed for fællesskab og være hjemsted for tillid, styrke, tro og håb. Endelig kan religion indeholde kulturkritiske impulser og have en protestfunktion i forhold til uretfærdighed og undertrykkelse.

Heri erklærer jeg mig enig med Küng. En fælles etik kan ikke frigøres fra den religiøse traditionsforankring. Det ville betyde en fragmentering og indsnævring af etikken, som ikke lader sig opretholde i længden. Horisonten vil blive så snæver, at den kun ville omfatte minimale ydre adfærdsregler og –principper. Man overser da også ofte, at der findes en religiøs dimension, eller i det mindste en trosdimension, i de moderne etiske konceptioner. En religions- og livssynsneutral fællesskabsetik er en illusion. Det er religion, der bringer dybde dimension ind i fællesskabsetikken. Det er religion, der kan fastholde forpligtelsen på realiseringen af de etiske idealer, der bør danne grundlag for et værdifællesskab.

Fællesskabsetik-dokumentet og Kungs globale projekt kan inspirere os på nationalt og lokalt plan i vores forsøg på at definere værdifællesskab, dets grundlag og muligheder. Dette vil fremgå af det følgende.

Værdifællesskab udvikles gennem dialog

Gode samfundsmæssige rammer og ordninger for flerkulturel og multireligiøs sameksistens er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig forudsætning for, at vi i fællesskab kan søge en positiv udvikling af religionsfrihedsprincipper i praksis og udvikle et værdifællesskab. Den dybere forudsætning for et virkeligt fællesskab er *mødet ansigt til ansigt*, som er det, der forandrer os og lægger grunden for åbenhed og tillid – gør os mere forpligtede på hinanden.

Religionsdialogen, livssynssamtalen i en venskabelig ramme er nødvendig til synliggørelse og bevidstgørelse af de værdier, vi har fælles. Gennem dialog flyttes værdier fra det private til det fælles rum – fra enkeltindviders præferencer, følelser og holdninger til den gensidige inspiration og berigelse i fællesskabet. Herved bliver værdifællesskab muligt. I dialogen ledes vi til en fælles bevidsthed ved at konstatere, at de væsentligste værdier er fælles. Udgangspunktet for dialogen må således være troen på de fælles værdiers dominans og bæredygtighed.

Hvad er dialog?

Dialog er blevet et modeord. Enhver virksomhed eller institution, ethvert foretagende med respekt for sig selv ønsker at udvikle en dialogkultur, dvs. bryde med de autoritære monologer, og i stedet skabe et klima for samtale og tillid.

Også med den *voksende globalisering* er dialog kommet på dagsordenen. Kulturer og religioner bliver mere og mere nærværende. Vi deler livsvilkår med hinanden. Vi smitter af på hinanden. Man kan næsten sige, at globalisering har medført en slags *synkretisme* i positiv og nuanceret forstand: der sker en tilpasning, man lærer af andres religioner og kulturelle traditioner – uden at man opgiver sin egen traditionsforankring, sin egen identitet. Religioner kan ikke længere betragtes som autonome størrelser, der eksisterer ved siden af hinanden. De må ses sammen, i gensidig afhængighed og interaktion.

Også når det gælder religion og livssyn er dialog blevet et udtalt ideal i vide kredse.

Religionsdialog, livssynssamtale er stikord – også i kristne missionskredse – der varsler opbrud fra skyttegravskrig og aggressiv proselytisme. Dette gælder også i den muslimske

verden. Flere af de store muslimske organisationer er gået ind i dialog, og der skrives bøger om dialog af muslimske forfattere.

I Danmark er åbenhed overfor og behov for dialog i løbet af 1990'erne blevet mere tydelig blandt *unge muslimer*. Der er blandt disse unge en bevægelse i retning af en mere pluralistisk opfattelse. Troen ses i højere grad som et individualistisk valg, og kontakt til omgivelserne får større betydning for dette trosforhold. Dette har bragt mere dynamik ind i den hjemlige dialog mellem kristne og muslimer, og perspektivet for dialogen bliver stadig bredere. Dialogmøder arrangeres fra både kristent og muslimsk hold i større og større omfang.

Dialog defineres her som den ligeværdige samtale, den åbne og respektfulde udveksling af erfaring og forståelse mellem to eller flere parter, med den hensigt, at alle parter vokser, lærer og eventuelt forandres. Det handler om at lytte og tydeliggøre, ikke om at overtale. Dialogen forudsætter, at man altid har noget at lære, og at sandheden vokser frem i møde med andre. Udgangspunktet er, at den anden har en anderledes kundskab, visdom og erfaring, som må opdages, formidles og deles. Dialogen må således være en bevægelse, hvor man "går ud af sig selv" i retning af den anden. Dermed forandres både den anden og jeg selv. Der sker en konfrontation med mit eget, jeg lærer om mig selv.³ Hermed tvinges jeg til at tage stilling til de normer og grænser, jeg sætter op.

I dialogen handler det således ikke om at gøre den anden til *det samme* som en selv, dvs. gøre vold på den andens integritet som virkelig anden, men om at lade den anden være den anden. Man kan ikke opnå forståelse og respekt, lade den anden komme til, hvis man samtidig vil søge at påtvinge andre sine synspunkter. De to intentioner lader sig ikke forene. Det gælder derimod om at lytte til den sandhed, de værdier, den anden mener at have fundet – en sandhed, der har sammenhæng med de erfaringer, den anden har gjort. Dialog er en proces, som kun finder sted der, hvor der skabes kendskab og tillid.

³ Der knyttes her til ved Emmanuel Levinas' udformning af *alteriteten*: den andens tilstedeværelse i min verden er en forudsætning for min erkendelse af virkeligheden. Verden er kun meningsfuld, hvor den anden er. Hvis ikke den anden indbydes til et møde med mig – ikke bare i forestillingen, men ansigt til ansigt – så kender jeg kun mit eget "hjem" – ja, heller ikke det kender jeg. Jeg lærer kun den anden (og mig selv og mit eget) at kende ved, at jeg åbner mig for den anden og erkender, at den anden har en ret, der må håndhæves overfor den egoisme, jeg ellers ville give afkald på. I mødet med den andens sårbare ansigt bliver jeg revet ud af min selvtilstrækkelighed. Al tænkning og viden forudsætter den anden. Etik – ansvaret for den anden, som er anderledes end mig - går forud for ontologi. Er ontologien nemlig ikke underlagt etikken, står den i fare for at reducere den anden til det samme. Det andet bliver én og samme virkelighed som min, mister sin alteritet.

Dialogens udgangspunkt er den fælles virkelighed

I Islamisk-Kristent Studiecenter på Nørrebro⁴ har næsten to års erfaring med dialog vist os, at dialogens mulighed ligger i det fælles praktiske engagement i forhold til problemer og udfordringer, vi står overfor som borgere i dette land. Det er her udgangspunktet for dialogen skal tages – i de aktuelle, samfundsmæssige og etiske problemstillinger. Derfra kan dialogen bevæge sig til mere teologiske emner, som dermed kan tackles på en langt mere konstruktiv og meningsfuld måde. Man må bevæge sig fra diapraaksis til dialog.⁵

Dermed reddes man som dialog-deltager fra fristelsen til at ville vinde den anden over til sin egen side, inkludere den anden i sit eget meningsunivers. Man bliver mere optaget af at forklare sin egen traditions indhold for den anden og dermed finde frem til, hvad de religiøse traditioner har at sige i forhold til etiske problemstillinger.

Udgangspunktet for dialogen bliver således ikke min egen religiøse motivation, men den fælles virkelighed, ”fakta”. Men samtalen omkring ”fakta” vil i en vis forstand blive et område, hvor trospositioner udtrykkes og mødes, og da ikke bare for at fremføre sit vidnesbyrd eller for at vinde en duel, men primært for at belyse sagsforhold. Trospositioner muliggør netop en tolkning af ”fakta” og kan skabe sammenhæng mellem dem.

Den gensidige berigelse eller konstatering af fælles værdier, som dialogen kan føre frem til, bør dog ikke være så vidtgående, at de forskellige trosstandpunkter opløser sig selv i deres bidrag til en fællesetisk indsigt, lader sig smelte sammen til en enhed. I det hele taget er det i dialogen vigtigt at være tro mod egen tradition, samtidig med at man er villig til at vurdere, om dele af denne tradition bør og kan nyformuleres på de punkter, som strider mod etiske værdier, som kan vinde bred tilslutning. Man bør være villig til at afprøve egne standpunkter, dvs. bearbejde forholdet mellem universelle principper og værdier og sit eget særlige værdisystem.

Dialog på flere planer

I dagligdagen foregår der mange former for praktisk dialog – der hvor mennesker med forskellig religiøs eller kulturel baggrund deler livsvilkår med hinanden. De mødes som naboer, børn leger med hinanden, går i børnehave, skole, klub osv. Mennesker mødes på

⁴ Centret blev startet oktober 1997 af en gruppe kristne og muslimer som lige parter og støttes (dog ikke økonomisk) af en række kirkelige og muslimske organisationer. Centrets formål er at forbedre den gensidige integration i Danmark ved at skabe dialog og respekt mellem mennesker med henholdsvis kristen og muslimsk baggrund – gennem undervisning, oplysning, rådgivning, samtale og fælles praksis. Centret baseres primært på mindre dialoggrupper (aktuelt 5 grupper), hver med 10-15 deltagere, der mødes regelmæssigt omkring samtaler om tros- og livssynsemner.

arbejdspladsen, i foreninger, på offentlige kontorer, på sportspladsen, universitetet osv. i alle disse sammenhænge kan mennesker mødes i en fælles eksistens. Erfaringer fra disse er med til at forme deres forståelse af hinandens tro og kultur, hinandens værdier.

Mange har da også oplevet i nabolag, sociale projekter, politiske initiativer, i organisationsarbejde og arbejdsliv, at det er muligt for mennesker med forskellig religiøs baggrund og livssyn at enes om etiske spørgsmål og om moralsk indsats. Teoretisk og praktisk enighed viser sig f.eks. i interessen for sundhed, trafiksikkerhed, naturværn, nødhjælp, arbejdsmiljø etc.

Der er dog også brug for mere konstruerede dialoger på andre planer: f.eks. lokale og regionale basis- og arbejdsgrupper, åndelig dialog mellem trosfællesskaber, dialogkonferencer på eliteplan, institutionelle dialog-aktiviteter. Lokale råd for samtale mellem skole, forældre og religiøse samfund samt forældrenetværk på tværs af livssyn og religioner er også en mulighed.

Etisk dialog

Der er brug for fora for etisk dialog mellem forskellige religioner og livssyn, hvor der tages udgangspunkt i en teologisk antropologi - hvor spørgsmålet om, hvad menneskelighed indebærer, belyses ud fra de forskellige religiøse forudsætninger. Trossamfundene må udfordres til at formulere deres specielle etik, ud fra deres eget ståsted. Hvad er normativt og forpligtende i egen tradition? Samtidig er der mulighed for at bekræfte og tydeliggøre fundamentale fællesværdier som f.eks. ærlighed, lighed, ansvar, uselvskhed, tjeneste – værdier, som bidrager til samfundets velfærd som helhed og lægger op til samarbejde omkring samfundsmæssige problemer.

Her bør reflekteres over, hvorledes værdierne kan motiveres, hvorledes de kan munde ud i normer, som flest mulig føler sig forpligtet af, og hvorledes forskellige værdier skal kunne vejes mod hinanden i konfliktsituationer.

Den etiske dialog går ikke ud på at finde en fælles etik, en konsensus, men handler snarere om, hvordan vi kan leve sammen med forskellene på basis af bevidstheden om de fælles værdier, de grundlæggende forpligtelser, som alle må tage på sig.

Dialogens åbenhed bør dog ikke udelukke, at bestemte værdivalg fastholdes som grundlæggende for samfundet som helhed. Den behøver ikke at medføre, at samfundet opgiver sin forankring i en bærende kulturtradition – de kristne og humanistiske værdier,

⁵ Om diapraxis-begrebet, se min disputats, *Diapraxis og Dialog mellem Kristne og Muslimer*, Århus Universitetsforlag 1997.

som er hovedkomponenter i den danske kultur. Opgives enhver traditionsforankring til fordel for en generel pluralisme, afskaffes forskellen mellem det grundlæggende normative og alt det andet, bliver resultatet uvægerligt en udvanding og en fragmentering af værdifællesskabet i et spil af tilfældige interesser, og en indsnævring af det emneområde, som den etiske dialog vil kunne handle om.

Spørgsmål om humaniteten som udgangspunkt

Udgangspunkt for etisk dialog må være spørgsmålet om, hvad humaniteten indebærer. I politiske forhandlinger drejer det sig ikke så meget om, hvad der er menneskeligt eller umenneskeligt. Hvad er et menneske? Hvad har det krav på? er ikke spørgsmål, der stilles i folketingsalen. Forestillingen om menneskelivets ukrænkelighed og hellighed og idéen om at værne om og redde liv som en pligt, der går forud for alle andre pligter, har dog sine rødder i den kristne tradition.

Der er i dag opstået en række samfundsproblemer, der næppe vil kunne behandles uden om en teologisk antropologi. Det gælder f.eks. forsvarsspørgsmålet, arbejdsløshed, flygtningepolitik, ressource forvaltning, bioteknologi og medicinsk forskning. Alle disse problemområder aktualiserer spørgsmålet om menneskesyn, udfordrer til nytænkning af friheds- og ansvarsbegreber, af retfærdigheds- og solidaritetsprincipper. Det ligger i disse begrebers og princippers natur, at de ikke blot hører til i den private sfære, men må gøres gældende også for den offentlige sfære, for samfundslivet. Samtidig tager de form af tros- og livssynsspørgsmål. Hvad er menneskeliv? Derfor er spørgsmålet ikke, *om* livssyns- og trossynspunkter skal komme til orde i den etiske dialog og bidrage til værdifællesskab, men om *på hvilken måde* de kan komme til orde.

Folkekirken

Der har i forbindelse med Grundlovsdebatten været en diskussion om Den Evangelisk-Lutherske Kirkes særlige forhold til staten og kongehuset. Religionsfrihed forstået i en liberalistisk rettighedsbegrebsramme kunne tale for, at alle religiøse samfund må etablere sig selv som private sammenslutninger i overensstemmelse med den almindelige privatisering af værdivalget. På den anden side betyder den danske folkekirkeordning, at kirken har en værdimæssig forpligtelse til åbenhed overfor anderledes tænkende og gennem tilknytningen til den demokratiske stat bliver tvunget til at forholde sig positivt til

dialogen med de andre. En privatisering af folkekirken vil kunne medføre en tendens for kirken til at søge sin egen identitet i modsætningsforhold til de andre.

De forskellige trossamfund står splittede i deres syn på kirkens nære tilknytning til staten. Nogle har en pragmatisk vurdering og er tilfredse med at leve i ly af folkekirkeordningen. Andre ønsker at udfordre den på et mere principielt grundlag og vurderer, at ordningen har diskriminerende konsekvenser og kan bidrage til en stigmatisering af andre trossamfund. Blandt en del muslimer er der en opfattelse af, at folkekirkeordningen gør trossamfund i stand til sammen at stå i opposition til den ”fundamentalistiske” sekularisme, som afskriver al religion som irrelevant. Disse muslimer frygter, at en adskillelse af kirke og stat kan få den virkning, at religiøse betragtninger og adfærdsnormer vil blive helt udelukket fra områder, der har med det offentlige liv at gøre og ikke længere blive respekteret og taget alvorlig i den politiske beslutningsproces. En radikal sekularisme kan derfor let blive langt mere problematisk for muslimers religionsfrihed end det nære forhold mellem kirke og stat, som netop understreger statens forpligtelse overfor det religiøse og samtidig bygger på åben tolerance overfor andre trosretninger end den evangelisk-lutherske.

Det faktum, at kristendommen er anerkendt som den dominerende religion i landet gør det ifølge mange kristne og muslimer lettere at fastholde dialogen mellem mennesker af forskellig tro og sekularister samt den ærlige debat mellem forskellige trossamfund. Ved en privatisering vil den evangelisk-lutherske kirke frisættes i et åbent konkurrenceforhold med andre religioner og sekularisterne. Dermed bliver det relevant at stille sig spørgsmålet, om en adskillelse af stat og kirke reelt vil gøre det vanskeligere at udvikle værdifællesskaber på tværs af forskellige livssyn og religiøse opfattelser – værdifællesskaber, som netop kun kan udvikle sig gennem dialog..

Værdikommission

Kristeligt Folkeparti stillede forslag om oprettelse af en værdikommission, hvis formål skulle være at bidrage til en etisk og værdimæssig bevidstgørelse ved at lægge op til en bred debat om værdier og finde svar på, hvilke værdier der kan præge samfundsudviklingen i det næste århundrede. Man forestillede sig, at kommissionen kunne hæve den lokale debat, som er i gang mange steder, op på landsplan, så der kunne komme national opmærksomhed omkring værdier. Idéen har man fra den norske værdikommission, som også har muslimske repræsentanter.

Folketinget har imidlertid afvist forslaget, bl.a. med den begrundelse at den nødvendige debat om de grundlæggende værdier i samfundet ikke bør styres fra politisk hold, men må

vokse nedefra, dvs. udvikle sig frit i familien, folkeskolen, foreninger, institutioner, bestyrelser og andre steder. Efter afvisningen må man stille spørgsmålet om, hvordan centrale værdibærende debatter kan sættes i gang, hvilke muligheder der er for oprettelse af fora eller arenaer for etiske debatter på tværs af forskelle i religion og livssyn.

Råd og projekter

Et forslag kunne være oprettelse af et råd for etiske og værdimæssige drøftelser, hvor tros- og livssynssamfund kunne være direkte repræsenteret, og som myndigheder og styrende organer kan konsultere i aktuelle sager. Dette råd skulle fungere i nært samarbejde og på linje med Etisk Råd og Nævnet for Etnisk Ligestilling.

I Norge stiftedes i 1996 således ”Samarbejdsrådet for tros- og livssynssamfund”, et fælles organ for kristne, muslimer, buddhister, jøder, bahai’er, human-etikere og nyreligiøse. Rådet stod i 1998 bag en stor international religionsfrihedskonference i Oslo og en konference om ”Økologi, verdensbillede og livssyn.”

Norge er på mange måder meget længere fremme med hensyn til livssynsamtaler og overvejelser omkring værdifællesskab og fællesskabsetik. Således har Nansenskolen gennemført to dialogprojekter med bred deltagelse fra de store tros- og livssynssamfund i Norge ”Fællesskabsetikk i et Flerkulturelt Norge (1992-93), Religion, livssyn og menneskerettigheder (1996-97). Begge projekter førte til udførlige rapporter, som indeholder gruppernes fællesskabsetiske overvejelser. Lignende projekter kan også foreslås her i landet.⁶

Temaer til tydeliggørelse af værdifællesskaber

En række centrale dialog-temaer presser sig på – temaer, der kan tydeliggøre værdifællesskaber og værdiforskelle samt føre til en afklaring af behovet for et mere velfunderet værdigrundlag for den politiske beslutningsproces. Et fælles initiativ mellem Etisk Råd og Nævnet for Etnisk Ligestilling kunne være en række tema-arrangementer med en flerkulturelt indfaldsvinkel. Følgende temaer kan foreslås:

Børn og familieliv: Synet på barndom og opdragelse. Børns rettigheder og pligter, forholdet mellem autoritet og frihed mellem børn og forældre. Har samfundet ret til at

⁶ Inge Eidsvåg og Oddbjørn Leirvik (red.), Fællesskabsetikk i et flerkulturelt Norge. Universitetsforlaget, Oslo 1993. Inge Eidsvåg og Lena Larsen (red.), Religion, livssyn og menneskerettigheder, Universitetsforlaget, Oslo 1997.

gribe ind i familiens indre liv? Hvem ejer børnene? Ejers de af forældrene eller har forældre fået deres børn i deres varetægt?

Skolens rolle: I hvilken udstrækning har skolen et medansvar for børnenes opdragelse?

Hvor langt rækker lærernes ansvar for denne opdragelse, og hvor hører lærernes ansvar op?

Hvilke udfordringer til religions- og livssynsundervisning stiller det flerkulturelle samfund os overfor?

I Norge har man indført et nyt *fælles religions- og livssynsfag i grundskolen*, et samlende fælles værdifag, som skal være præget af dialog og fremme fællesetiske holdninger. Ifølge forslaget er formålet for undervisningen i dette fag følgende:

- skabe forståelse af religioner og livssyn som kilde til tro, moral og livstolkning
- give kundskab om fællesværdier og traditioner
- skabe et mødested for udveksling og afprøvning af kundskaber, holdninger og færdigheder
- stimulere til samarbejde og venskab på tværs af livssynsforskelle

Alle religioner og livssyn må fremstilles på en ligeværdig måde og med respekt for deres egen selvforståelse. Af underviserne kræves der vilje og evne til indlevelse, mangesidighed og rummelighed.⁷

Kan et sådant fælles livssynsfag, hvor formålet er at åbne et rum for dialog, give træning i tværkulturel og tværreligiøs kommunikation – også foreslås i den danske samfund? Det bør være et fag, hvor den religiøse dimension opfattes som noget samlende og ikke splittende – som en naturlig del af den menneskelige identitetsdannelse. Kan der skabes et grundlæggende sammenhold i klasseværelset mellem elever med forskellig religiøs og livssynsmæssig baggrund, har vi lagt grunden for et flerkulturelt samfund, for et værdifællesskab.

Humanitær hjælp: Har vi en moralsk forpligtelse til at deltage i bistandshjælp til verdens fattigste? Er den humanitære forpligtelse til at yde bistand i forbindelse med nødssituationer og flygtningesituationer begrundet i nogle basale værdier eller alene knyttet til aftaler med andre stater?

Straf af kriminelle: Hvorfor straffer vi? Kan der formuleres nogle grundlæggende principper for straf og forsoning som både respekterer hensynet til offeret og forbryderen, til fællesskabet og ønsket om at resocialisere og genetablere de kriminelles ligeberettigede genoptagelse i samfundet?

⁷ Se Eidsvåg og Larsen (note 6) p.186-198 og Oddbjørn Leirvik, Religionsdialog på Norsk. Oslo 1996. Forslaget blev dog realiseret i en noget anden udgave.

Mediernes rolle: Kan vi stille moralske krav til den måde, hvorpå medier inddrager spørgsmål om andre trosretningers og minoriteters opfattelse af værdier? Hvordan kan medierne tydeliggøre mulige forskelle i værdier uden at skabe konstruerede konflikter og uden at medvirke til statiske kulturalistiske billeder?

Der er ingen tvivl om, at medierne har en vigtig rolle at spille, når det gælder om at udvikle værdifællesskab. Hvornår har vi på TV oplevet debatter omkring fælles etiske spørgsmål, hvor muslimer deltager på lige fod med de øvrige debattører?

Religious freedom is not only a discourse of right but also a *discourse of contribution*. As such it includes equal opportunity and obligation for religions to contribute to a *consent of common values* – a common social convention to which as many as possible can agree, and which may create a fundamental solidarity in society. This can only be developed through *ethical dialogue* which renders visible and conscious common values.

This contribution includes concrete proposals for projects and initiatives whereby ethical dialogue and consent of common values can be developed in our society.